

TRI ZUMBULA U PROZORU: U POTRAZI ZA JUNAKOM "DNEVNIKA O ČARNOJEVIĆU"

"Vidite, umetnik to je 'sumnjivo lice', maskiran čovek u mraku, putnik sa lažnim pasošem", – upozoravao je Ivo Andrić. Međutim, niko nam nije skrenuo pažnju da budemo isto tako oprezni sa književnim junacima. Sa njima je, bar nekad, sve bilo jasno: na kraju književnog putovanja čitalac romana bio je sasvim dobro upućen u njihove doživljaje, misli i osećanja. U svakom slučaju, nije ga morilo pitanje kako se zapravo zove glavni junak. U novija vremena dešavalo se da pisac postavlja pred njim takav istraživački zadatak, uljudno došaptavajući odgonetku onima koji imaju sluha – i volje da se igraju, kao što je to slučaj sa postmodernim čitaocima. Ni na jednom mestu Crnjanskog *Dnevnika o Čarnojeviću* nećemo naći poziv na igru takve vrste, ali odgovor na pitanje kako se zove njegov protagonist nećete dobiti tako jednostavno, naročito ako se bavite istorijom književnosti.

Sumnja u identitet glavnog junaka Crnjanskog romana rodila se iznenada. Više godina živela sam u uverenju da znam o njemu sasvim dovoljno: sigurnost koja se temeljila ne toliko na samoj činjenici čitanja dela, koliko na studioznom proučavanju bogate literature o njemu. Pokušavala sam da pratim najnovije tokove u istraživanju *Dnevnika*, uživala u komparatističkim radovima iz pera poznatih naučnika i uopšte mi nije padala na pamet jeretička misao da posumnjam u jednu od osnovnih činjenica – u ime glavnog junaka. Kad u većini radova stoji da je to knjiga o Petru Rajiću i njegovom alter egu Čarnojeviću (koga ponekad, za promenu, zovu još sinom Egona Čarnojevića), kad se na tome grade izuzetno podsticajne misaone konstrukcije, koje veoma ubedljivo tumače neobičnu zamisao Crnjanskog da napiše "dnevnik o drugom", spojivši na taj način lirsko i epsko, da postigne tako podvajanje junaka... Prihvatila sam mišljenje većine, i godinama se nisam zapitala zašto Nikola Milošević u svojim radovima zove glavnog junaka-pripovedača Čarnojevićem. To je za njega očigledna činjenica kojoj nisu potrebni dokazi. Zanimljivo je da ovaj nesporazum oko imena nije izazvao veće diskusije (poznata mi je samo jedna, koju je pokrenuo Novica Petković), mada istoričari književnosti još uvek iznose svoje teorije o simboličnom značenju i poreklu prezimena u naslovu, otkrivajući njegovo etimološko srodstvo sa prezimenom pisca (Čarnojević-C(e)rnjanski) ili otkrivajući u Rajiću i sinu Egona Čarnojevića "varijante" Arsenija Čarnojevića. Uostalom, oslonac u Miloševićevim radovima potražila sam kasnije, kad sam bila skoro sigurna da je Rajić u *Dnevniku* samo sam, kao što sam ranije verovala da je san – Čarnojević. Ali baš njegov *Roman Miloša Crnjanskog*, studija koja se svidela samom piscu *Seoba*, dala mi je hrabrosti da podelim sa drugima priču o svojoj sasvim privatnoj potrazi za jednim od najzagonetnijih junaka srpske književnosti.

Traganje za imenom

Ime junaka u Crnjanskom romanu nalazi se u sferi podrazumevanja, kao deo spoznaja između pisca i njegovih čitalaca, a istovremeno predstavlja nešto poput sna kojeg ne možemo da se setimo, ali koji neuhvatljivo lebdi negde na granici svesti. Na više mesta narator usmerava na njega našu pažnju, sećajući se kako se potpisivao kao "siromah Jorik", kako ga je lekarka zvala "Pubi" ili kako ga je neko u Primorju pozdravio sa "Addio Pierre". Međutim, i Pjer, i Pubi mogu, ali ne moraju biti putokazi ka junakovom imenu. Da ne budemo lakoverni poput junakove majke, koja je pitala komšije šta je to Jorik... Nadimak Pubi asocira na puba – mladi bolesnik mogao je podsećati lekarku na lepa, otmena u svojoj strogosti lica naslikana na kartama. I njegova uloga u sopstvenoj sudbini ratnika ni izdaleka nije bila kraljevska. Na pozdrav sa obale narator odgovara: "A ja veselo viknuh: 'Dobro večē'. Pa i zašto da ne, bio sam ja prijatelj svakom na svetu".¹ Junak može da se stvarno zove Pjer iliti Petar. Može – ali ne mora... Pisac odvikava čitaoca svog romana, čija se radnja odvija "među javom i med snom", od jednostavnih, jednoznačnih odgovora.

Imamo još jedan "krunski" dokaz: tablicu iznad bolničkog kreveta na kojoj piše "Petar Rajić". Napisano, setimo se, "kao od šale, od veselih drugova"... Jer ako verujemo u istinitost tog podatka, moramo da verujemo i u ostale, ispisane na tablici. Da je bolničko osoblje zaista zabeležilo čin "hrana za top" i zanat "kraljeubica"... Ključ ove scene možemo da potražimo u njenoj prvoj rečenici: "Teško i lagano su me nosili uz stepenice"²... Lako i teško – to je tako prirodno, u *snu*, spajanje nespojivog. Iz te perspektive – a narator stalno meša javu i san, brišući njihove konture – ni ime na tablici ne izgleda pouzdano. Zvuči više kao zla šala, kao podsmeh pionskoj sudbini junaka: Petar Rajić, Sveti Petar koji drži ključeve od raja. Junak nije svetac, daleko je od raja, čak i ako se zaista zove Petar. Ali da li se preziva Rajić?...

Pitanje prezimena junaka javlja se u tekstu na neočekivanom mestu: postavlja ga Iza-bela, pre noći ljubavi. Junakinja sigurno dobija odgovor, ali ne i čitalac. Uostalom, u svim (u tom broju ranim) verzijama naslov romana sadrži ime Čarnojevića: *Život komedijaša Čarnojevića*, *Mladost učenog gospodina Čarnojevića*. Pisac ga uvek spominje kao knjigu o Čarnojeviću. Taj bezimni sumatraista, Dalmatinac, alter ego pripovedačev, *jedan mladić u svetu*, nije bio ni komedijaš, ni učenik Čarnojević, dok narator nebrojeno puta opisuje sebe kao takvog. I, na kraju, ono što je bilo na samom početku mog traganja za imenom: čudna crtica u fragmentu, gde se pojavljuje mornarski časnik-sumatraista. Ona stoji ispred fraze na kojoj se temelji varljivo znanje o tom junaku: "(Dragi moj, jeste li slušali za moga oca?... pitajte za njegovo ime po manastirima sremskim, svud ga znaju, pitajte samo za drvara Egona Čarnojevića..."³. Crta koja je znak tuđeg govora pojavljuje se baš ovde, dok na drugim mestima romana Crnjanski za obeležavanje govora drugog ko-

¹ Miloš Crnjanski, *Dnevnik o Čarnojeviću* u M. Crnjanski. *Pripovedna proza*. Beograd, Zadužbina Miloša Crnjanskog: BIGZ: SKZ; Lausanne: L'Age d'Homme, 1996, 170

² Ibid., 155.

³ Ibid., 159.

risti navodnike. Ona se sačuvala u svim izdanjima, od 1921. godine pa sve do danas (uzgred rečeno, teško je naći među njima dva istovetna, zato koristim tekstove tri osnovne verzije – izdanja 1921., 1930. i 1966.). Nema te crte jedino u odlomku pod naslovom *San*, štampanom u časopisu *Misao* 1920. godine. Dodata naknadno, kad je fragmenat "urastao" u romaneskno tkivo, ona je trebala da izdvoji taj iskaz. "Dragi moj" – početak fraze upućuje na to, da to je još jedno u nizu obraćanja naratora svom odsutnom sagovorniku. Pripovedačev otac bio je poznat u Sremu kao drvar: u prethodnom pasusu doznali smo da je otac Sumatraiste bio pisar na faru. I pažljiviji čitalac seća se drvvara čije su vlasnice (sad!) naratorove tetke, te se drvare spominju u romanu na više mesta. Pripovedač je sin Egona Čarnojevića, *Čarnojević...*

I još jedna oprezna, sasvim subjektivna pretpostavka: glavni junak romana, vrhunski egoista kakvog ga je Bog-Pisac dao, ne bi pisao dnevnik o nekom drugom, čak ako mu je bio *više nego brat...* Svaki čitalac koji pokušava shvatiti naratora, nalazi svoj ključ za njegovo razumevanje, neku scenu, neki iskaz koji smatra univerzalnim. Za mene je to slika prozora: "*Bolesti su bile moji najlepší doživljaji. Oblačili su me u belo i metal i me u prozor, a ljudi su zastajali i gledali mene. O, šta sve nisu činili sa mnom*"⁴. Bolest kao stanje ušuškanosti, zaštićenosti, upijanja ljubavi više puta pojavljuje se u romanu – počev od slika detinjstva kad se junak igra majčinih adidarima, biserima i svilenim vezovima – do njegovih začinjenih sažaljenjem romansi, koje se odigravaju u bolnici ili u njevoj senci. I tada, kao u ranim danima ("O, šta sve nisu činili sa mnom"), on se prepušta rukama žena: sigurnim rukama bolničarki i strasnim rukama Poljakinje. Malog Čarnojevića oblače u belo (uloži te boje još ćemo se vratiti) i meću u prozor, a on uživa u pogledima ljudi, a zapravo, u sebi samom.

Slika prozora javlja se opet, kada junak priča o krakovskim danima. Opet taj most između vremena, opet ista paralela: detinjstvo – ljubav u bolnici. "*U prozoru su tri njena zumbula... Jedan stoji levo. On je ružičast i tih. Kad ga jutrom zalivam, on je tako mio, miran. On mi vene. Po sredi je jedan beo. Svako jutro me seća bledih lica koja sam ljubio i koja su sad ko zna gde. On je suzan i plah ko jagnje. Treći stoji desno. On je rumen. O njemu ne mogu ništa da kažem*"⁵. Sada Čarnojević sam stavlja sebe u prozor, kao ona tri zumbula... Možda u tom "potrajanju" junaka, koje predoči narator, leži objašnjenje prividne kontradiktornosti njegovih iskaza?

Ružičasti zumbul

Mio i tih – nije li to Čarnojević, koga su popadije u njegovom zavičaju nazvale "frajlom" i ceo ga je grad od tada imenovao tako? Onaj Čarnojević što je poput Ignjatovićevog Šamike okružen devojkama, koje se kikoću oko njega i viču za njim "Ih, kako je tunjav"? Miran, on sluša priče tetaka, popova, trgovaca, uzima za ženu devojkicu koju mu podmeću ("Tetke su bile odlučile da me ožene i oženiše me"). I vene... Taj "ružičasti Čarnojević" javiće se još kao predsednik nekog kola, što će dati zračak nade njegovoj ženi.

⁴ Ibid., 128.

⁵ Ibid., 153.

Ali, ima ga sve manje i manje. I priča o njemu ne zanima naratora mnogo. Mada, mogli bismo ga dovesti u vezu sa onim *učenim Čarnojevićem*, koga stalno prate knjige i knjiške predstave žena, koji posećuje groblje starih romana... Uostalom, sasvim bi logično izgledao njegov odlazak sa scene kao još jednog dobrog jektičavog junaka koji baš i nije za ovaj svet. I nije važno što dosadni lekari tvrde kako će Čarnojević živeti bar tridesetak godina. Taj mu zumbul vene.

Beli zumbul

Središnji cvet u prozoru, bled i plah. Možda, je on – najbolja slika Čarnojevića – junaka u stalnoj promeni. Bela boja je jedna od dominantnih u Crnjanskom romanu: obeleženi su njom pejzaži i portreti, a ponajviše autoportret junaka. Bele su varošice i kuće, bela su jedra, belo je rublje. Bele su ruže koje mu poklanja Poljakinja, Čarnojevićeve rukavice i rukavice njegove majke. Ali, bele su takođe junakove vizije, bela su njegova krila i pleća, u mladosti. Belo se postupno povlači pred bledim – tako višeznačnim u kontekstu junakove ispovesti. Njegovo je lice najčešće bledo, kao što su bleđa lica napućenih povratnika iz rata. Ima u njemu i žutog bledila bolesnika. A ponajviše ima bledila strasti: takvo je lice Čarnojevića-mladog muža ("Medeni mesec, medeni mesec..."), u Krakovu su on i Poljakinja "sanjivi i bleđi", "bleđi i modri od vetra i strasti". Više puta spominje on blede ruke Poljakinje, njenu bleđu glavu. Lusja, još jedna njegova dragana, ostaje u junakovom sećanju kao "grozno bleđa i lepa". Belo kao tradicionalni simbol nevinnosti i bledo kao znak telesne požude – takav spoj sasvim je u duhu našeg pripovedača, koji je "frajla", a istovremeno "gori od Sanjina". Ali je uvek Čarnojević. Zato ćemo se još vratiti belom zumbulu.

Rumeni zumbul

Pridev "rumeni" sigurno je jedan od najzastupljenijih u *Dnevniku o Čarnojeviću*. Rumene su galicijske šume, rumena je mesečina, rumeni su mostovi, rumeno je more, i krst na crkvi, i kruška, i drveće na ostrvu, i sneg, i krv po ulicama... Rumene su uspaljene žene: najčešće se zarumeni Maca; rumene se od strasti, u rumenim časovima ljubavi, članici Poljakinje. Njene su oči rumene kao krv, i čini mu se da joj je i kosa rumena. Međutim, ta boja povezuje se i sa nebom: tek u njegovim rumenim prugama ona dobija sakralnu nijansu. Ovo je boja korala, trešnji, rumenih potoka – boja sumatraizma. Ali, rumeno je uvek izvan glavnog junaka, nikad u njemu ili na njemu. Možda, zato Čarnojević o tom zumbulu ništa ne može da kaže?

U potrazi sa samim sobom, junak prepričava avanture sopstvene duše, ostavljajući u senci avanture tela. Setimo se belog zumbula Čarnojevićevog: ona bleđa od strasti lica, koja taj cvet doziva u pamćenje, ostaju daleko od očiju čitaoca njegovog dnevnika. Taj čitalac može samo da nagađa, i to budi njegovu radoznalost, kao što priče o junakovom tajnom, raskalašnom životu bude radoznalost njegove verenice. U *Dnevniku o Čarnojeviću* nećemo naići na opis patnje zbog ljubavi. Njegov junak pati zbog njenog odsustva,

zbog svesti o njenom nestanku. "A ja sam mislio da niko na svetu ne može voleti kao ja"⁶ – priznaje gordi Čarnojević na kraju romana. Zatočenik ljubavi, on zna da je ona "bolna i neprolazna". Kao Kazanova, junak dolazi do spoznaje da ljubav ne nestaje, ona se samo seli: ideja ljubavi je neprolazna, prolazne su samo žene. Zato on nema reči utehe za svoju draganu: "Zar je ona kriva ako ljubav nije večna? Sve to priznajem."⁷

Ljubav je bolna, ali je bolna i stara ironija, "kojoj je koren prevelika ljubav"⁸. Ima u romanu još jedne velike, neprolazne ljubavi: ljubavi prema nebu, promenljivoj, a uvek istom. Stalan u svojoj nestalnosti, veran svojoj promenljivosti ostaje i junak romana. I kad kaže: "Meni je mnogo čega žao" da bi rekao posle "Ničeg mi nije žao kao sebe samog", "Ničeg mi nije žao, a najmanje sebe samog", neizbežno prisustvo "ja" svodi te iskaze na najkraći od njih: "Žao mi je sebe samog". Prkosni egoista u vremenu kolektivnog ludila rata, Čarnojević brani svoje pravo da bude sam, da bude nesrećan, da bude veran samo sebi samom. Da se vine sa prozora u nebo.

Pisanje dnevnika je stavljanje zumbula u prozor, ponovljeno iskustvo malog Narcisa u belom, objavljivanje duše. Koji će redosled izabrati narator? Od kojeg cveta početi?

Traganje za strukturom

Granična, skoro bolna iskrenost ovog romana, koji beleži najmanju, neka i trenutnu, promenu raspoloženja, usredsređenost na avanture duše u njenim najsitnijim pokretima stvara varljiv osećaj podvojenosti junaka – izuzetno doslednog i vernog sebi u dobru i zlu. Uostalom, i sama struktura knjige tek na prvi pogled izgleda haotičnom. Uvreženost mišljenja o njoj kao takvoj dugujemo takođe izjavama Crnjanskog o tome da je rukopis bio skraćivan, a na kraju krajeva ispreturen od strane urednika ("Vina-ver je vršio korekturu *Dnevnika*, dok je štampao, pa je pomešao i raspored pojedinih poglavlja"⁹) – i u takvom, silom prilika čudnom, obliku objavljen 1921. Nimalo ne sumnjajući u verodostojnost svedočanstava pisca, usuđujem se da primetim da on, unoseći ispravke u sledeća izdanja, izbacujući i vraćajući delove i zapete, nikad nije menjao redosled fragmenata. A i zašto bi, kad Čarnojević kaže: "Bio sam izgubio vezu i smisao ljudskih dela i uspomena. Sve se to izmešalo u meni"¹⁰. I tako, izmešano, ušlo je u njegov dnevnik.

Dodatnu nedoumicu kod čitaoca naviknutog na nereversivnu književnost izazvaće neodređenost vremena i mesta, stalno susedstvo sadašnjosti i prošlosti, a još više uzajamno pretapanje jave i sna. Ali, i taj dnevnik snova i jave temelji se na vešto promišljenoj umetničkoj konstrukciji, koja se ukazuje malo pažljivijem posmatraču. Jedan od njenih aspekata može se sagledati kroz ljubavne priče junaka, od kojih se svaka uklapa u sliku jeseni, zime, leta ili proleća. Dakle,

⁶ Ibid., 183.

⁷ Ibid., 179.

⁸ Ibid., 153.

⁹ Miloš Crnjanski, *Komentari uz **Liriku Itake*** u Miloš Crnjanski, *Pesme*, Beograd, Nolit, 1983, 202.

¹⁰ Miloš Crnjanski, *Dnevnik*, 168.

Čarnojević u četiri godišnja doba

"Jesen, i život bez smisla". Počinjemo od jeseni kojoj pisac *Dnevnika* daje izrazito povlašćeno mesto – slikom tog godišnjeg doba, koje najčešće vlada i u unutrašnjem pejzažu junaka, počinje i završava se roman. Boje jeseni – rumena i žuta – obeležavaju najrazličitija stanja njegove duše i tela. Žuta boja – to je boja Čarnojevića, za koga tetke kažu da je žut k'o smilje, ne sluteći da se ne radi samo o znaku bolesti koju junak neguje, kojom se on zapravo ponosi. Boja tako bliska sjaju Sunca (baš tako, velikim slovom piše ga autor *Dnevnika*) javlja se nekoliko puta u kratkoj epizodi kada junak nastupa kao personifikacija mladosti: "Život, mlad život igrao je tako vešto biljara u nepoznatoj kafani tog grada, a ne ja"¹¹. Tople, žute oči – to je prvo što doznajemo o nežnoj i strasnoj Lusji koja se pojavljuje u zracima mlakog Sunca. Ima i plavu kosu, umiljatu. Njihova kola ljuljaju se po bregu pod žutim, zlatnim šumama. Kasnije će vrhovi šume postati rumeni, a biće rumena i mesečina koja pada na junake. Ovo mesto *Dnevnika*, začudo, skoro nikad ne spominje se u studijama o Crnjanskom romanu. I dok su brojne stranice posvećene Maci, anonimnoj Poljakinji, sestrama Mariji i Izabeli, devojka sa čudnim imenom Lusja ostaje u senci. Jedina Čarnojevićeva dragana, koju je junak sam izabrao ("Tu ću"), i koju je strasno ljubio u šumi: "Ljubio sam je, kao da nikog nemam svoga na svetu celom, osim nje"¹². Povlašćeni kod Crnjanskog prostor (šuma sa rumenim vrhovima) daje ovoj epizodi poseban značaj – u jednom trenutku dolazi do stapanja uzvišene ljubavi prema rumenom drveću i telesne požude (nije slučajna ni paralela sa pticom koja zaokružuje taj fragmenat).

Te jeseni, tog kratkog trenutka on je oličenje mladosti same. Ima i drugih jeseni, kad se junak pita: "Gde je život?". Jesen je njegova alfa i omega, početak i kraj. Nije ni čudo, kad mu jesen teče žilama. Zato je bleđ i žut... Ona je uvod u druga, prolazna godišnja doba. I samo se čini da posle nje dolazi

Zima.

Poljakinja, kojoj je dato najviše mesta u *Dnevniku*, ulazi u život junaka u novembru. "Bili su to čudni dani... Drveće je klijalo i svi smo se smejali jeseni, što je uobrazilo da je proleće"¹³. Čarnojević, jesenji čovek, zaljubio se kao nekad: "opet sam bio mlad i živ"¹⁴. Ova ljubav rađa se zimi: "A kada pade prvi sneg upoznasmo se bolje"¹⁵. Čitalac se neće začuditi, jer seća se: "Od tada mi je jedino dobro u životu bio sneg"¹⁶. To osećanje ima zimske boje: belu – boju snega i krakovske bolnice, crnu – boju golog granja, bleđu – boju bolesti i strasti. Slikom dominira belina snega i ruku junakinje – bleđih, sa ljubiča-

¹¹ Miloš Crnjanski, *Dnevnik*, 135.

¹² *Ibid.*, 136.

¹³ *Ibid.*, 151.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*, 127.

stim žilicama, bestidnih. I kao slika te ljubavi satkane od kontrasta (uvek između "Ja je ne ljubim" i "Volim je") – crna glava Poljakinje sa belim potiljkom, njeno bledo lice i crni ogrtač. Kraj ljubavi dolazi sa prolećem, ona kopni sa snegom. "Posle, jedno poslepodne, počeo čudo. Sneg se počeo topiti...Tada počeo i drva da šume lagano, tiho: potok u dubini negde dobi novi glas, mio, bolan, nov. Sa drveća doletoše poslednje žuto lišće, uvenulo davno, još nerazvejano"¹⁷. Šta čeka ljubavnike na proleće? "Laste će se igrati oko nas... Sanjaćemo nad vodom sve ovo bilje oko nas, crkve i majku sa mladošću strasnom, pomešano sa nebom proletnjim i mirisnim i večnim"¹⁸. Ljubav se povlači pred snom, nebom i – pred idejom Ljubavi: "Ljubav, kako je ljubav neprolazna. Čini mi se jedino ona i jesen postoje, sve je drugo samo varka"¹⁹.

"Ko zna šta je život?" – pita se Čarnojevoć na kraju zime. Ta misao odvodi ga u dane kada je prvi put naučio da ljubi, u Primorje, gde je već počelo

Proleće.

Tada, ranih dana njegove mladosti, sve beše čudno, a nebo tako rumeno. Tada se Čarnojević upoznao sa sestrama Marijom i Izabelom. Tada se često smejaio, zajedno sa njima i celim svetom, nebom i morem. To je bilo doba vrelih senki i uzavrele krvi, vreme Sunca koje obasjava sve na ostrvu. Sećajući se dalekih dana radosti, umoran junak ponavlja da je u Primorju, kraju njegove mladosti, sada proleće: "A na Jadranu ide sad proleće po vodi od otoka do otoka. Po krovovima pada neka žuta tama zorom, topla, blaga, sjajna"²⁰.

Odlomak o sestrama Mariji i Izabeli izostavljen je u izdanju iz 1930, a posle opet vraćen. O razlozima možemo samo da nagađamo, ali je sasvim očevidno da bi bez tog fragmenta portret junaka bio nepotpun. Postavljajući pitanje: "Greh? Život? Ko zna šta je to"²¹, Čarnojević se vraća u dane kad je prvi put naučio da ljubi, kad je bio "veseo i mlad", kad je, možda prvi put, gledao rumene vrhove drveća. "Sve to beše tako čudno, nebo tako rumeno"²². Tada je on spoznao dva lica ljubavi, duhovno i telesno, koja se nisu stopila u jedno – prvo je ostalo daleko i tuđe, drugo je izneverilo očekivanja. Tu je naučio da žudi za onim što je za njega nedostižno: ne samo za Marijom kao oličenjem visokog sna, već za potpunim spajanjem duša i tela.

Izabelina glava učinila mu se na Suncu "prosta i opaljena, salivena od blage tanke crte" – koja ga je privukla toj ženi. Noću je ta glava bila bleđa, a kasnije, na mesečini, ona je postala jedna blaga, tanka crta puna suza (sećate li se belog zumbula?). Bleđa boja strasti nestaje pod zracima Sunca – gadan osmeh ispunjava junaka, a njegov pogled traži Mariju, iz čijeg lika i golih ramena "bleštaše zora". Rumena zora...

¹⁷ Ibid., 167.

¹⁸ Ibid., 174.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid., 172.

²¹ Ibid., 168.

²² Ibid., 169.

Na početku i na kraju fragmenta o proleću u Primorju narator ponavlja: "Život, greh, red, zakoni, granice, sve je to tako mutni pojmovi za mene. Ja tome nisam kriv. I bio, kakav bio, ja znam da ću umreti sa umornim, ali svetlim osmehom, mada mi je nejasno sve što sam učinio i preživeo"²³. Kao što nije znao gde je i zašto krenuo nekom lađom, junak ni sada ne zna kud vode njegovi putevi. Dozivajuću sliku sveta iz mladosti, nepomućenu apstraktnim razmišljanjima, Čarnojević mašta o bezbrižnoj plovidbi čiji je jedini cilj radost.

Ali, daleko je Primorje iz njegovog sećanja. Sneg kopni, topi se njegova ljubav, a mlado proleće ne dolazi. Ono ostaje tamo daleko, gde se nikad više ne može stići. Proleće je varka, postoji samo jesen. Čarnojević prvi oseća njen dolazak – dok ostali svet misli da je

Leto.

Ovo godišnje doba puno boja i bujanja života "rezervisano" je u romanu za Macu, Čarnojevićevu ženu. Samo ime junakinje aludira na njenu nagonisku, životinjsku prirodu – prirodu grabljive, pohotne mačke. Njena crna kosa guši ga opojnim mirisom, junak se guši i u njenim zagrljajima. "Zdrava" Maca, koja "mami tiho, ali neumorno", i "bolestan", umoran Čarnojević izlaze na romanesknu scenu uz pratnju kiše koja skoro ne prestaje: za nju je to sigurno letnja plodna kiša, za njega – slutnja jeseni, "mada je niko u gradu još ne vidi"²⁴. Ljubav sa Lusjom dešava se u šumi, Poljakinja dolazi u bolnicu, ali povremeno ide sa junakom na izlete u okolinu Krakova, sedi sa njim u vrtu. Jedino je Maca vezana za zatvoren prostor kuće, potpuno lišena veza sa prirodom, drvećem, nebom. Ona jednako priča o postelji, o nameštaju, o posuđu – stvarima posve dalekim za njenog muža. I zauzima u potpunosti prostor *doma*.

"Ona je bila svud. Miris njenog tela, neki težak, opojan miris, susretao me je u zidovima, u vratima, u pećima, po stolovima, u jelu i u vodi, u postelji i u mome odelu, samo ga u vinu ne beše"²⁵. Težak zadah zdravlja proganja junaka, kao što ga je ranije proganjao miris smrti: i on je bio svud, samo ga u vinu ne beše. Čarnojević izlazi napolje, Maca ga čeka u kući. Nije nam dano da saznamo kakvo je nebo bilo tih dana, kakvo je bilo drveće – valjda naš junak nije za njih mario. Bujno leto zapamtićemo po blatu i stalnim kišama. Kao da je jesen...

Prateći promene godišnjih doba i boja Čarnojevićevog neba, čitalac, zanesen ironičnim osmehom junaka, ponekad zaboravlja na njegovog tvorca. Zato treće traganje biće

Traganje za piscem

"Ja sam za vreme rata imao dnevnik koji sam vukao za sobom, kao neku kupusaru. Bio je strašno narastao. Ono što sam bio rešio da štampam na Univerzitetu u Beogradu

²³ Ibid, 168, 172.

²⁴ Ibid., 140.

²⁵ Ibid., 149.

iznosilo je, čini mi se, najmanje dvanaest štampanih tabaka", – seća se u Komentaru uz pesmu *Ti, ja, svi savremeni parovi* pisac²⁶. I dodaje: "...posle sam počeo da tražim izdavača za *Dnevnik*, koji sam bio nazvao o *Čarnojeviću*²⁷. Tako dnevnik Crnjanskog pretvara se u *Dnevnik* (o Čarnojeviću), intimno svedočanstvo postaje roman.

"Memoari su uvek bili najbolji deo književnosti, osobito kad nisu doslovce verni"²⁸, – rekao je za Floberov *Novembar* M. Crnjanski. I *Dnevnik* kao lirski roman nudi sjajan primer brisanja granica realnog i fiktivnog u tekstu. Njegova fragmentaristička, disperzivna struktura svedoči kako o doživljavanju sveta kao haosa, tako i o stvaranju uslova za slobodno proticanje literarne građe, koja realno pretvara u književno, a književnom daje status realnog. Protagonistkinje piščevog stvarnog života pretvaraju se u slučajne prolaznice, likove-statiste koji ostaju u senci književnih junakinja romana. Zametajući tragove iskustvene stvarnosti, a ne želeći da je se odrekne, M. Crnjanski na vešt način uklapa ih u romanesknu sliku.

Na početku *Dnevnika o Čarnojeviću* autor pominje jednu mladu gospođu sa dvoje dece, suprugu majora Šturma, koja će se kasnije izgubiti među drugim slučajnim prolaznicima kroz naratorov život. I tek poneki čitalac (i prevodilac, osuđen na bolesnu pažnju prema svakoj reči) zapitaće se zašto junak kaže: "I bilo je bljutavo kako su je obletali"²⁹. Objasnjeno nelagodnosti protagoniste naći ćemo na neobičnom mestu, u *Komentaru uz "Zdravicu"*, napisanom mnogo godina kasnije. Saznaćemo da je izgleda zbog te žene Crnjanski došao u Novi Sad i ostao u njemu, i da je kasnije sa njom bio uhapšen u Segedinu pri pokušaju da pređe u Srbiju: "Otkud tu i ja, to bi bila duga priča i ne tiče se nikog. Davno je mrtav taj čuveni muzičar u Novom Sadu, i taj čuveni oficir, a mrtva je i ona.

Još samo moje srce slušam kako kuca.

Cor meum vigilat".³⁰

Dakle, *Komentar uz "Zdravicu"* ispričaće o junakinji *Dnevnika o Čarnojeviću*, ali neće objasniti puno toga u vezi sa samom pesmom...

U komentaru uz *Vojničku pesmu* naći ćemo poznato, pomalo čudno ime. Crnjanski će ispričati o svojoj poznanici Lusji: "Jesen je lepa i topla, i mi se kupamo u Dunavu, u Kricendorfu. Lusia Rajces (iz Lemberga) tolika je lepotica, da se svet skuplja da je gleda kad iz vode izlazi, kao Anadiomenu".³¹ I nakon više decenija Crnjanski se seća lepote te Lusje iz Lavova i priča o njoj – u nekoliko reči *Komentara*. Ko zna kako bi izgledao *Komentar uz Dnevnik o Čarnojeviću* koji je Crnjanski imao ideju da napiše, ali, po svemu sudeći, ni on ne bi rekao čitaocima više od fikcionalne proze, u koju je utkano životno iskustvo. Možda baš stoga književnik ga nije napisao?

Mada se obično razmatra kao ekspresionističko svedočanstvo o Prvom svetskom ratu, *Dnevnik* nudi i više i manje od toga. Na prvoj njegovoj strani stoji: "I pun uspomena, ja

²⁶ Miloš Crnjanski, *Komentari uz Liriku Itake* u M. Crnjanski, *Pesme*, Beograd, Nolit, 200.

²⁷ Ibid.

²⁸ Miloš Crnjanski, *Novembar Gistava Flobera* u M. Crnjanski, *Eseji*, Beograd, Nolit, 240.

²⁹ Miloš Crnjanski, *Dnevnik*, 126.

³⁰ Miloš Crnjanski, *Komentari*, 138.

³¹ Ibid., 174.

ih pišem ponosno, kao Kasanova, za one, koji su goreli u požaru života, i koji su sasvim razočarani."³². Spominjući velikog ljubavnika, Crnjanski usmerava pažnju onog *predestiniranog* čitaoca na još jednu recepcijsku šifru, na još jedan ključ u kojem se ta knjiga može čitati. I dok dnevnik obično služi kao utočište dragih uspomena ili bar onih događaja koje autor smatra vrednim sećanja, *Dnevnik o Čarnojeviću* to očito nije: "Ja pišem mnogo šta, čega se nerado sećam"³³. Pravi dnevnik "otkucaja srca" ostaje u naslućivanom podtekstu. Nije beznačajno ni insistiranje na "pisanju" a ne, recimo, "beleženju" uspomena, što korespondira sa postmodernim postupkom, u kojem se naglašava književni karakter zapisa. Fikcionalno iskustvo zamenjuje stvarno, koje pisac ljubomorno čuva za sebe i koje se na momente javlja kao proplamsaji retke svetlosti. Ti trenuci istine označeni su pojedinim favorizovanim rečenicama na čije posebno mesto ukazuje stalno piščevo vraćanje njima.

Nalazimo kod Crnjanskog i zanimljive primere autocitatnosti, koje svakako zaslužuju posebnu pažnju. U ljubavnoj epizodi sa mladom Poljakinjom odjednom izranjaju rečenice iz *Adama i Eve*. Isti mesec novembar, početak ljubavi koji se poklapa sa prvim snegom, čista usta junakinje, mlade i tanke, "kao devojče kad prvi put ide na bal", čije "telo je znalo samo cvokotati zubima od strasti". Isti pesnički, upečatljiv opis njenih ruku, ista opaska da je čitala Ničea, samo ovaj put reči "visoka žena" javljaju se pod navodnicima.

Upotreba navodnika rodila je i jednu intertekstualnu zagonetku. Dok u pripovesti *Adam i Eva* Crnjanski u ulozi klasičnog pripovedača kaže: "Nikad joj ne sagleda grudi. One su bile male, nežne i imale su duboko strasno taman ljubičast cvet"³⁴, u *Dnevniku o Čarnojeviću*, posle reči naratora "Nikad joj ne sagledah grudi" ide fraza: "Bile su male i nežne i imale su dubok, strašno ljubičast cvet"³⁵, koju sad izgovara Čarnojevićeva dragana, kao da citira neki roman, pretvarajući "strasno taman ljubičast cvet" "u strašno ljubičast"... I obrnuto, fraza "Spavala je dobro, od kada mene zna spava dobro"³⁶ dobija neočekivane navodnike u *Adamu i Evi* ("Spavala je dobro, otkad njega zna, uvek spava dobro"³⁷) da bi opet zazvučala pomalo izveštačeno, kao citat. Ko zna, kome su bile upućene ove igre u jeziku, ali taj primer autocitatnosti izgleda kao prilično intencionalan i opet navodi na razmišljanje o balansiraju pisca na tankoj žici žanra dnevnika.

Dnevnik podrazumeva ispovest, zapisi o drugom – određenu distancu, koja može biti izuzetno povoljna u slučaju ako pisac, stavivši masku naratora, progovara o sebi. Kad bi Crnjanski živeli u postmodernu doba, sigurno bismo mogli da se oslonimo na njegove autopoetičke iskaze (o njegovoj sklonosti istim svedoče *Komentari uz Liriku Itake*) ali zato možemo da se obratimo tekstovima, gde progovara o delima koja smatra bliskim. Progovara

³² Miloš Crnjanski, *Dnevnik*, 363.

³³ Ibid.

³⁴ Miloš Crnjanski, *Adam i Eva* u M. Crnjanski, *Pripovedna proza*, Beograd, Zadužbina Miloša Crnjanskog: BIGZ: SKZ: Lausanne: L' Age d'Homme, 1996, 90.

³⁵ Miloš Crnjanski, *Dnevnik*, 151.

³⁶ Ibid.

³⁷ Miloš Crnjanski, *Adam i Eva*, 90.

često na takav način kao da predstavlja svoj *credo* u književnosti: "Senzacije *Novembra* nisu one scene koje gomila tako rado čita, one su one strane gde se, u krpama, po stranama prostire raskidana gola duša Floberova. Nikada se u XIX stoleću nije ovako duboko osetila velika i beskrajna veza između bolova i patnji celog sveta... Nikada se u XIX veku, nije ovako osetilo, da je gola duša ono što je najdragocenije u književnosti"³⁸. Raskidana gola duša, izmučena patnjama celog sveta – zar nije to duša junaka *Dnevnika o Čarnojeviću*? Podsetimo se: "Mladić taj, čiji dnevnik sačinjava knjigu, oseća ljubav prema svima životima istorije"³⁹... "I te rastrgnute misli mladosti nižu se u rečima tvrdim kao noževi koji probadaju i oduzimaju smisao životu. Ova knjiga odvodi u san"⁴⁰. "Kako je lako razumeti sad onog usamljenog, razbarušenog čoveka, sa neizrecivom dosadom u pogledu, koji godinama živi, lutajući u jesen ćutke po vrtovima i poljima"⁴¹. "Bol njegov vezan je za sve patnje u svetu... Osetivši putovanje i more, on zna da ni zakoni, ni granice, ni rastojanja ne mogu da prepreče put sumornoj magli koja se širi u svemu što je ljudsko. Rad, sve struke, java, život, sve to gubi smisao i snagu pred jednom tajanstvenom tugom, koja je u prirodi, večna i neizbežna"⁴². Sve ovo moglo bi biti napisano o *Dnevniku o Čarnojeviću*, ali, kao što znate, to su Crnjanskova zapažanja povodom Floberovog *Novembra*. Otvoren je zapravo autopetički i u prikazu knjige svog prijatelja Ive Andrića, kad kaže: "Uzalud on veruje, hoće da veruje svom silom napaćenog srca, i uma, on ipak ne vidi to pokolenje, taj novi sjajni svet, on gorko oseća samo, da njegovu dušu žele neka bića, koja zavise od njegovih snova, a da li su ta bića na Kalemegdanu ili u Polyneziji, jesu li ta bića ljudi ili granje, ili reka kakva, to on u svome napaćenom bolnom osmehu tuge ne pita"⁴³. "On mi se čini od one vrste, koja se ne brine o tom, kome govori, no govori sa dubokom verom, da negde ima duša koje su vezane za njih... Ja bih ih nazvao aeteristima jer su im glavne osobine ljubav oblaka, vidika, uspomena i zvezda... Oni su kao vetar, bez zakona, bez puta, i beskrajno verni samima sebi. Fanatici bola, putovanja i nade u daljinu".⁴⁴

Beskrajno je veran samom sebi Čarnojević. Da li ćemo mnogo pogrešiti ako to ustvrdimo i za Crnjanskog?

Na samom početku *Dnevnika* narator saopštava da piše ih "ponosno kao Kasanova"⁴⁵. Poznato je da je Crnjanski bio skoro opsednut likom velikog ljubavnika, koga je smatrao pesničkim, osećajnim avanturistom, i njegovim memoarima. U pismima prijateljima pisac više puta spominje njihove razgovore o Kazanovi, priča Cvijanoviću o svojoj nameri da prevede njegovu knjigu, naglašavajući: "Ja hoću da tim prevodom pokažem ne samo velikog ljubavnika (pornografa) nego velikog čoveka i zao duh"⁴⁶. J. Benešiću piše: "Jeste

³⁸ Miloš Crnjanski, *Novembar*, 239.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid., 240.

⁴² Ibid., 240-241.

⁴³ Miloš Crnjanski, *Ivo Andrić: Ex Ponto* u M. Crnjanski, *Eseji*, Beograd, Nolit, 1983, 95.

⁴⁴ Ibid., 94.

⁴⁵ Miloš Crnjanski, *Dnevnik*, 363.

⁴⁶ Cit. prema: Radovan Popović, *Crnjanski: dokumentarna biografija*, Beograd, Prosveta; Gornji Milanovac, Dečje novine, 1993, 51.

li Vi nesrečno zaljubljeni? Jer to je jedino što daje veći mir i snagu od Kasanove. Ja volim više zemlju nego žene⁴⁷. I sasvim u stilu Kazanovinog stoleća zaključuje: "Ljubav prema ženama ne može biti cilj, i ne sme smetati u korespondenciji"⁴⁸...

Uostalom, vreme je da se setimo Čarnojevićevog rumenog zumbula. O njemu junak "ništa ne može da kaže". Možda, zato što hoće sačuvati nešto za sebe? Ispoštujmo njegovu želju.

Dnevnik o Čarnojeviću – to je roman o sinu Egona Čarnojevića, a istovremeno roman o Milošu Crnjanskom kao o njegovom piscu. Memoari, koje on piše "ponosno, kao Kazanova", i koji "nisu doslovce verni". Piše ih, kao Andrić svoje zapise, večnoj uzdanici – mladosti. Mladićima i mrtvacima, onima koji su otišli i onima koji tek dolaze. Svima nama i sebi samom.

Ušavši u ovu neobičnu knjigu, nalazimo se na početku puteva koji se račvaju, na ulazu u lavirint misli i osećanja. Mogli bismo krenuti u njegov obilazak koristeći kao Arijadnin konac lajtmotive *Dnevnika*, pokušati otvoriti vrata tajni sumatraističkim ključem, potražiti odgonetke u pesmama *Lirike Itake*... Sada smo tek kod prvog raskršća lavirinta "Čarnojević", koji neodoljivo mami u svoje dubine svakog ko se upustio u potragu za njegovim usamljenim, do bola iskrenim junakom.

⁴⁷ Ibid., 33.

⁴⁸ Ibid., 40.